

УДК 37.013:629.7

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ МЕНЕДЖЕРІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ АВІАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ

Чорногор Н. О.

У статті розглядається питання щодо створення міждисциплінарної системи знання, яка здатна забезпечити високий рівень професіоналізму і культури спеціаліста-менеджера. Проаналізовано аспекти інтегративного навчання та запропоновані способи інтеграції змісту навчальних дисциплін у процесі конфліктологічної підготовки менеджерів у вищих навчальних закладах авіаційної галузі. Ключові слова: інтеграція, інтегративний підхід, конфліктологічна підготовка, менеджер авіаційної галузі, конфліктологічна культура, інтенційність у навчанні.

В статье рассматривается вопрос относительно создания междисциплинарной системы знаний, которая способна обеспечить высокий уровень профессионализма и культуры специалиста-менеджера. Проанализированы аспекты интегративного обучения и предложены способы интеграции содержания учебных дисциплин в процессе конфликтологической подготовки менеджеров в высших учебных заведениях авиационной отрасли.

Ключевые слова: интеграция, интегративный подход, конфликтологическая подготовка, менеджер авиационной отрасли, конфликтологическая культура, интенсивность в обучении.

The issue of establishing a multidisciplinary knowledge system that is able to provide a high level of managers' professionalism and culture is examined in the article. The aspects of the integrative educating are analysed and integration methods of educational disciplines maintenance are offered in managers' conflict training in higher educational establishments of aviation industry.

It is stressed that the integrative educating that lets to co-ordinate personal and professional aspirations of students and help in forming culture of the integral thinking requires further development, approbations and introduction of the innovative systems, technologies and methodologies in all areas of higher education. The aim of the integrated approach is to form integral imagination about the surrounding world among the gifted students, to develop of a personality and his/her readiness to professional and self-educational activity. Institution of higher learning disciplines in general must build in future manager's consciousness holistic view of the world as an object of scientific cognition and practical activity based on it.

It is found out, that tasks of higher educational institutions is informatization, economic efficiency of educational process, successful socialization and adaptation of future specialists and appearance of new aims and values, in education it is conditioned by the requirement of society in well-educated specialists.

Key words: integration, integrative approach, conflict training, manager of aviation industry, conflict culture, intensity in educating.

Постановка проблеми. Освітнє середовище вищих навчальних закладів стало більш прагматичнішим і, на жаль, менш культурним. Якщо запорукою успіху попередніх поколінь вважалося уміння використовувати різноманітні технічні пристрої для розв'язання особистих й професійних питань, то для успішного функціонування у ХХІ ст. необхідно розуміти інформаційні процеси. Першочергово необхідно з'ясувати такі задачі вишівської освіти як інформатизація, економічна ефективність учбового процесу, успішна соціалізація і адаптація майбутніх фахівців та інші. Поява нових цілей та цінностей в освіті обумовлена потребою суспільства в освічених фахівцях, але теж саме суспільство потребує і культурних фахівців, здатних

проявляти світоглядні позиції конструктивної професійної діяльності у складних ситуаціях соціальної взаємодії. В результаті як наслідок у зв'язку з цим виникла необхідність побудови освітніх моделей, які б сприяли більш зваженому, узгодженому навчанню. Тому невідповідно найцікавіші сучасні інновації у сфері надання освітніх послуг пов'язані з оволодінням студентами новим мистецтвом – умінням поєднувати знання, отримані у різних галузях навчання, об'єднувати теорію з практикою, зміцнювати набуте у процесі навчання у вищому навчальному закладі та використовувати їх у реальних ситуаціях за межами вишу [3].

Аналіз досліджень та публікацій. У сучасній психолого-педагогічній літературі, щоб сформувати конфліктологічну культуру майбутнього менеджера, пропонуються не тільки традиційні методи навчання, але й використання сучасних інновацій, і зокрема інтегративні методи навчання, які спрямовані на різнобічний розвиток конфліктологічної культури в умовах взаємодії різних дисциплін.

Уперше педагогічна проблема інтеграції була сформульована Яном Амосом Коменським, який у своїх працях вказував на необхідність включити в зміст освіти як науково доведені, так й імовірнісні знання та нерозв'язані наукові проблеми. Пізніше, різні аспекти проблеми інтеграції розглядалися в педагогічних працях Дж. Локка та І. Песталоцці, які підкреслювали важливість узагальнення, упорядкування, систематизації та інтеграції шкільних знань [9].

Також проблеми інтегративного навчання були предметом досліджень М. І. Бойченко, В. І. Вернадського, Н. М. Дем'яненко, З. Ф. Донець, О. М. Любарської, О. М. Олексюка, Л. Рапацької та ін. Значну увагу цьому питанню приділили зарубіжні вчені, зокрема Н. Беннет, Д. Бріджес, Р. Гейл, П. Хатчингс, М. Хубер та ін.

Важливе для аспекту, що розглядається, наукове поняття "конфліктологічна культура" було досліджено такими відомими науковцями, як А. Анцуповим, А. Шипіловим, А. Бандуркою, В. Друзем, Ф. Бородкіним, Н. Коряком, Н. Грішиною, О. Донченко, Т. Титаренко, Г. Ложкіним, Л. Петровською, М. Пірен, Д. Скоттом, Р. Фішером, та ін.

Виявлення зв'язку конфліктів з проблемами професійної підготовки особистості представлено у працях І. Ващенко, Л. Карамушки, Н. Коломінського, Н. Пов'якеля та ін.

Таким чином, аналіз літератури та наукових праць дозволяє констатувати відсутність сучасних досліджень, присвячених комплексному вивченню змісту і специфіки конфліктологічної культури менеджерів авіаційної галузі в нових соціально-економічних умовах; та становленні їх як професіоналів.

Метою статті є представлення механізму формування конфліктологічної культури менеджерів шляхом упровадження системи інтегративного підходу, як сучасного світового педагогічного інструментарію. Виявити й обґрунтувати структуру й зміст педагогічної технології, що забезпечує розвиток конфліктологічної культури майбутніх менеджерів, які працюватимуть у сфері авіаційної галузі.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із соціально-економічними змінами в Україні спостерігається якісно інший підхід до управлінської діяльності, а отже, і до менеджерів, які працюватимуть в авіаційній галузі. Сутність змін пов'язана з переходом від авторитарного стилю ділової взаємодії, що заснований на принципах єдиноначальності, управлінському процесу "зверху – донизу" до демократичного стилю ділової взаємодії, що базується на відносинах співробітництва.

Інтегративний підхід в освіті веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об'єднання його елементів у цілісність.

Слід пам'ятати, що інтеграція це не поєднання, а взаємопроникнення двох або більше предметів. Що ж таке поняття "інтеграція"?

Згідно з тлумаченням О. М. Любарської "інтеграція – це процес створення нерозривно пов'язаного, єдиного, цілісного, що веде до появи якісно нової, інтегративної властивості, яка не зводиться до суми властивостей об'єднаних елементів. Подібна властивість забезпечує вищу ефективність функціонування всієї цілісності" [8].

Поняття "інтеграція" у ХХ ст. набуває більш широкого розуміння. Так, В. І. Вернадський пише про наявні тенденції до стирання меж між різними науками завдяки зростанню наукового знання. "Все більше ми спеціалізуємося не за науками, а на

проблемах. Це дозволяє, з одного боку, зануритися у досліджуване явище, а з іншого – охопити його з різних точок зору" [1, с. 54].

Сьогодні поняття "інтегративне навчання" використовується як загальний термін для "визначення структур, стратегій й діяльності, спрямованих на поєднання вищої і середньої школи, загальних та профільюючих предметів, академічних дисциплін й практичного досвіду" [2, с. 7].

Мета інтеграційного навчання:

- дати студенту цілісне уявлення про світ;
- навчити сприймати життєві явища в їх глибинному взаємозв'язку;
- розуміти логіку розвитку процесів, пов'язаних з існуванням людського суспільства.

Звертаючи увагу на широкий спектр досліджуваного поняття, наголосимо на визначення, яке надане групою американських учених на чолі з Р. Гейл, П. Хатчингс, М. Хубер. "Інтегративне навчання як процес "розвитку здатності упізнавати, оцінювати та здійснювати зв'язки між суттєво відмінними поняттями, сферами діяльності, або контекстами" [14, с. 9].

Теоретично проаналізувавши праці з питань інтегративного навчання, українська дослідниця Л. Рапацька виокремлює такі його ознаки: міждисциплінарність, узагальненість, системність, загальнонауковість [10]. Натомість західні вчені вказують на такі характеристики інтегративного навчання, як контекстуальність, конфлікт та зміну.

Враховуючи вищезначені концепти, науковці виокремлюють основні ознаки інтегративного знання. До них відносять уміння ставити істотні запитання стосовно складних завдань або проблем; уміння знаходити необхідні джерела знання та інформації та бачити перспективи їх використання; уміння порівнювати явища (знаходячи споріднені та відмінні характеристики) для виявлення їх структури й зв'язків; уміння створювати інтегративну схему та більш цілісне розуміння певного явища або ситуації [14].

Тому можна підсумувати, що "інтегративне навчання" має такі особливості:

- 1) це – процес розвитку інтегративного знання, яке характеризується системністю, узагальненістю та універсальністю;
- 2) у ході цього процесу студенти набувають уміння здійснювати зв'язки між різними поняттями, науковими галузями, контекстами тощо;
- 3) цей процес сприяє підвищенню ефективності навчання.

Тому сьогодні при обговоренні перспектив розвитку вищої професійної освіти і підготовки фахівців у сфері управління необхідно говорити про системний погляд та інтегративний підхід.

Використання інтегративного підходу при розробці змісту вищої освіти активно обговорюється в даний час як педагогами, так і психологами, тому слід вважати, що інтеграція і міждисциплінарні зв'язки – це частки одного цілого, поєднання теорії з практикою в системі вищої освіти. При цьому способом реалізації інтеграції є координація, тобто ретельно розроблені взаємозв'язок навчальних дисциплін, або міждисциплінарні зв'язки.

"Міжпредметний" або "міждисциплінарний" зв'язки, розглядаються як властиві набору предметів, що мають спільні риси, функції, підходи тощо. "Міжпредметні зв'язки" виявляються у посиланнях на матеріал, вивчений з інших предметів, або, навпаки, у повідомленнях про явища, з якими доведеться познайомитися з іншого предмета [11, с. 15].

Для майбутніх менеджерів авіаційної галузі навчальні дисципліни є засобом поглибленого вивчення цікавих для них проблем і тем. У навчальному процесі це не планується заздалегідь, але викладач має підготувати все необхідне для активізації студентів, виконуючи роль порадирика та помічника. Інтегровані заняття відрізняються високим рівнем співпраці викладача й студентів, гнучкістю, граничною з індивідуалізованістю. Цінність цих занять полягає в тому, що вони готують фахівців для управління процесом їх власної освіти. Цілі навчання, навчальний процес плануються спільно викладачем і студентом, де враховуються, визначаються інтереси студента, організація і формування змісту занять. Ступінь участі студентів у пізнавальному процесі, його старанність і зусилля оцінюються також спільно. Кращими є такі форми діяльності, як конструювання, інтерв'ювання, підготовка та

розміщення навчальних матеріалів. Навчання проводиться як у мобільних групах в аудиторії, так і в поза навчальний час. Результати інтегрованого навчання проявляються у розвитку творчого мислення, пізнавального інтересу, дослідницькій діяльності майбутніх фахівців. Таке навчання сприяє не тільки інтенсифікації, систематизації навчально-пізнавальної діяльності, а й оволодінню грамотою культури (мовної, етичної, конфліктологічної, історичної, філософської).

Виходячи з теоретичного дослідження, проблеми інтеграції змісту освіти можна розглядати – як засіб реалізації компетентнісного підходу в професійній конфліктологічній підготовці майбутніх фахівців управління, тобто менеджерів авіаційної галузі.

Конфлікт – це відкрите зіткнення сторін, думок, сил, що пов'язане з відмінністю уявлень про цілі, шляхи й методи їх досягнення. Це відсутність згоди між двома і більше особами або групами осіб, які виконують певні дії [6, с. 320].

Вислови науковців про те, що "будь-яку помилку можна виправити, але краще її попередити і в цьому є сенс життя", ми можемо застосувати і при формуванні конфліктологічної культури у вихованні майбутніх управлінців у сфері авіаційної галузі. Простіше запобігти конфлікту, ніж потім його вирішувати, тому формування конфліктологічної культури у майбутніх менеджерів є необхідною складовою вищої освіти за допомогою інтегративного підходу у вихованні.

На думку авторів, і зокрема Т. М. Сорокіної, в межах компетентнісного підходу міждисциплінарні зв'язки підсилюють прикладний характер учбового змісту [12, с. 178].

Не можна з цим не погодитися. Оскільки освоєння фахівцем-менеджером потрібних компетенцій, безумовно, може в достатньому ступені реалізовуватися за рахунок міждисциплінарного підходу, а саме набуття конфліктологічної культури протягом вивчення перерахованих нижче дисциплін (рис. 1).



Рис. 1. Інтегративний підхід у формуванні конфліктологічної культури при підготовці менеджерів у вищих навчальних закладах авіаційної галузі

Складено автором з використанням джерел [12; 5].

Однак основою в обговоренні підготовки фахівців-менеджерів у системі вищої освіти, у тому числі в сфері конфліктології, є проблема культурного та особистісного розвитку професіонала-керівника. Крім придбання й освоєння професійних компетенцій для менеджера не менш значущим на сьогодні завданням є розвиток його особистості, здатної до культурного саморозвитку і самовизначення в професії. Вирішити це складне завдання в процесі вищої професійної освіти можна, за нашим переконанням, тільки системно, враховуючи поряд з компетентністним також і інтегративний підхід.

Культура – це саме та універсальна категорія, завдяки якій можлива інтеграція всіх перемінних, що впливають на формування особистості і її поведінки в тих чи інших соціальних умовах, у тому числі в конфліктних ситуаціях професійної взаємодії [7, с. 576].

Конфліктологічну культуру менеджера можна розглядати як інтегративну характеристику суб'єкта керування, зміст якої прямолінійно залежить як від внутрішніх (індивідуально-психологічних), так і від зовнішніх (соціально-психологічних) умов життєдіяльності фахівця – управлінця.

Категорія "конфліктологічна культура" – складна і системна за своєю структурою і задає необхідність створення в системі професійної освіти професійного середовища, у якому навчальний процес повинен носити міждисциплінарний характер, а зміст навчальних курсів має бути інтегративним. У такому середовищі основною фігурою в освітньому процесі є студент, у нашому контексті майбутній менеджер, який працює в авіаційній галузі та здійснює суб'єктну діяльність навчання.

Існують різні методи, форми, засоби та технології для формування конфліктологічної культури фахівців управління. При вихованні конфліктологічної культури у менеджерів авіаційної галузі слід використовувати такі методи (інтерактивні, кейс-методи, проблемно-пошукові, метод мозкової атаки, командно-дискусійний, творчих вправ), форми (дистанційне навчання, рольові, ділові, імітаційні, операційні ігри, тренінги), засоби (інтерактивні, ТЗН, комп'ютерні, комплексне використання аудіо-візуальних засобів тощо), технології (контекстного навчання, ігрові, модульно-рейтингові, технології групової навчальної діяльності, моделюючі, імітаційні) навчання (рис. 2).

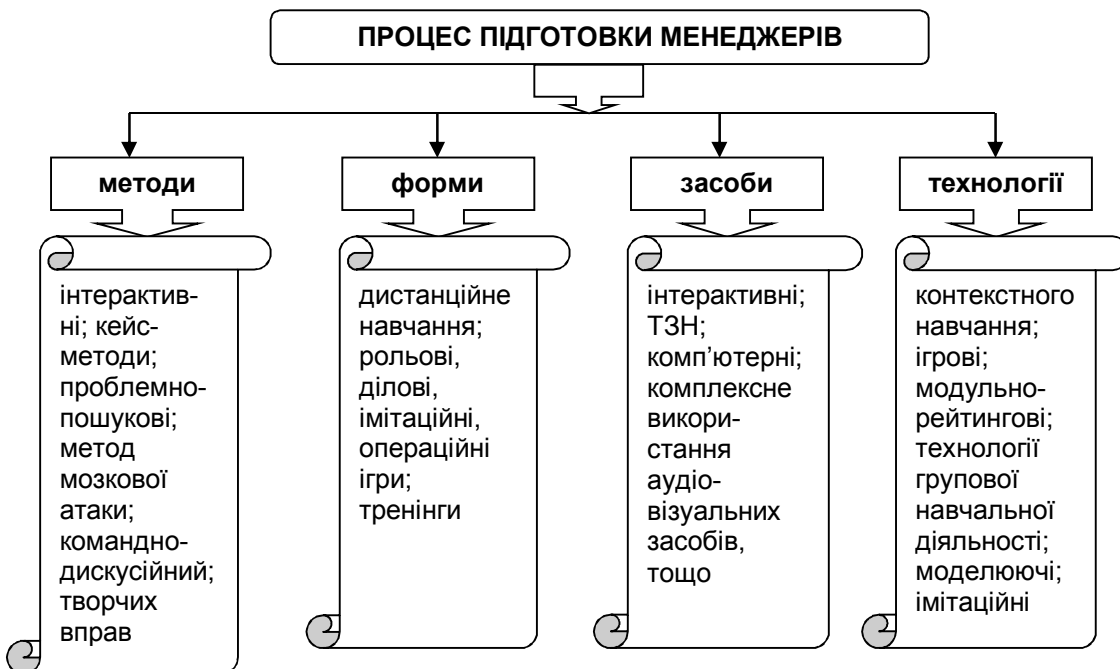


Рис. 2. Структура процесу підготовки майбутніх менеджерів авіаційної галузі

Складено автором з використанням джерел [11; 1].

Сполучення різних підходів при розробці концепції підготовки культурного фахівця з управління в області конфліктології в системі вищої професійної освіти повинне бути засноване на розумінні того, що конфліктологічна культура як інтегративна категорія припускає сполучення різних напрямків дослідження проблематики, споконвічно задає інтегративний зміст освітньої програми підготовки фахівця-менеджера. Процес засвоєння конфліктологічних знань необхідно розглядати в тісному зв'язку із створенням умов їхнього реального застосування. Дана проблема сьогодні активно обговорюється у вищій школі [4]. Вважається, що засвоєння і застосування знань про конфлікти є частинами єдиного процесу професійної підготовки, тому що засвоєння нової навчальної інформації, тобто і нових знань у максимальному ступені можливо тільки тоді, коли це реалізується в практичній діяльності фахівця. Спочатку це відбувається на рівні практичної навчальної, а потім і професійної діяльності та стає значущим для особистості, "вписується" у її систему цінностей та принципів.

Таким чином, інтеграція змісту професійної освіти шляхом реалізації міждисциплінарних зв'язків у процесі вишівського навчання менеджера дає можливість визначати як мету вищої професійної освіти становлення і розвиток культурного професіонала – фахівця з управління, у тому числі і в конфліктологічній галузі.

Професійна діяльність фахівця з управління являє собою різноплановий, динамічний, стресогенний і конфліктогенний процес, пов'язаний зі складностями соціальної взаємодії. На наш погляд, інтеграція освітнього процесу дозволить виховати професійно компетентного і культурно розвинутого фахівця. Подібна наступність здійснюється через синтез ідей, поглядів, позицій, думок з приводу явищ навколишньої дійсності, формування цілісного погляду на світ поряд з різноманітними засобами його пізнання на базі вже наявного професійного і життєвого досвіду.

Під інтегративними знаннями, уміннями і навичками розуміються навчальні знання, уміння і навички, необхідні для розширення і поглиблення міждисциплінарних знань, їхньої систематизації й узагальнення.

Необхідно відзначити, що процес розвитку інтегративних знань, умінь і навичок дуже впливає на активізацію учбово-пізнавальної діяльності студентів-менеджерів у процесі навчання: вона стає ефективнішою й успішнішою.

Процеси взаємозв'язку і взаємопроникнення знань, умінь і навичок, розвитку професійних компетенцій у професійній підготовці менеджерів авіаційної галузі можна представити у виді такої послідовності:

- інтеграція знань у межах однієї дисципліни;
- установлення взаємозв'язків між темами і розділами різних навчальних дисциплін;
- створення інтегрованих курсів;
- застосування придбаних професійних знань, умінь і навичок у практичній діяльності по управлінню;
- формування єдиної картини світу як частини особистісної культури менеджера.

Предметна система професійної підготовки фахівців багато в чому розмежує цілісність уявлень багатьох явищ і процесів, у тому числі і майбутню професійну діяльність. Вища освіта має потребу в нових наукових конструкціях міжпредметних і міждисциплінарних знань, що істотно підвищать якість підготовки майбутніх менеджерів авіаційної галузі.

Інтеграційна модель конфліктологічної підготовки управлінців дозволяє виділити в освітньому процесі взаємозалежні компоненти і рівні інтеграції, визначити їх варіативні можливості, а отже, сприяти підвищенню якості додаткової освіти.

Державний освітній стандарт вищого професійного навчання акцентує увагу на значущості формування у фахівців – управлінців у процесі вишівської освіти власне управлінської, комунікативної, економічної та інших компетентностей [11]. Однак не менш важливими, на наш погляд, у професійній підготовці майбутніх менеджерів авіаційної галузі є становлення і розвиток конфліктологічної культури як однієї з основних складових професіоналізму фахівця з управління.

Досягнення високого рівня розвитку конфліктологічної культури фахівцями даного профілю необхідно розглядати як основу професійної конфліктологічної підготовки менеджера у вишівській і післявишівській системах освіти. Процес

становлення і подальшого розвитку конфліктологічної культури фахівця повинен здійснюватися поетапно, носити безупинний, спадкоємний характер і протікати в інтегративному освітньому контексті, мета якого складається не стільки в засвоєнні теоретичної інформації про конфлікт, а також у формуванні умінь і навичок керування конфліктом в організації, а скільки в розвитку відповідних особистісних якостей і властивостей фахівця, у створенні позитивної системи цінностей, спрямованих на конструктивні взаємини з людьми, у формуванні цілісної картини світу.

Інтегративний підхід до конструювання змісту професійної підготовки менеджерів у руслі конфліктології допоможе успішно вирішити проблему підготовки фахівців з управління з високим рівнем конфліктологічної культури. У розрізі цього підходу зміст конфліктологічної підготовки фахівців-менеджерів розуміється нами як частина професійної освіти, що забезпечує становлення і розвиток у студентів конфліктологічної культури на основі інтеграції знань у різних сферах науки і практики. Існує низка проблем, рішення яких необхідно для реалізації змісту вищої професійної освіти менеджерів авіаційної галузі засобами такого роду багаторівневої інтегративної підготовки фахівців. Це не тільки формування змісту освіти на основі забезпечення наступності й інтеграції навчальних дисциплін як загальнокультурного, так і спеціально-професійного профілю, але і розробка єдиних міждисциплінарних критеріїв проміжної і підсумкової атестації студентів. Основними перевагами такого роду професійної освіти є поліпшення якості знань випускників вишів, підвищення ступеня професіоналізму і компетентності менеджерів, особисте підвищення фахівців з управління, високий рівень професійної (у тому числі конфліктологічної) й особистісної культури спеціалістів, можливість інтеграції випускників-менеджерів у світову бізнес-систему.

Висновки. Підсумовуючи, що педагогічна проблема інтеграції, яка вперше була сформульована ще у XVI ст., сьогодні стає провідною у сфері навчання та виховання. Нагальні вимоги суспільства сформувати у студентів інтегративний світогляд, розвинути уміння використовувати суто академічне знання у професійній діяльності, підвищують значущість інтегративного навчання. Інтегративне навчання, яке дозволяє узгодити особисті й професійні прагнення студентів та допомогти у формуванні культури цілісного мислення, потребує подальшої розробки, апробації та впровадження інноваційних систем, технологій і методик у всі ланки вищої освіти.

Отже, як інтеграція вирішує проблеми предметно відокремленої освіти, так цілі інтегрованого підходу полягають у формуванні в обдарованого школяра цілісної уяви про навколишній світ, у цілісному розвитку особистості та її готовності до професійної й самоосвітньої діяльності. Вишівські дисципліни у сукупності мають побудувати у свідомості майбутнього менеджера досить повну картину світу як об'єкта наукового пізнання та заснованої на ньому практичної діяльності.

Література

1. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М., 1977. – 520 с.
2. Rhodes T. Assessing Outcomes and Improving Achievement: Tips and Tools for Using Rubrics / T. L. Rhodes. – Washington, DC : Association of American Colleges and Universities, 2010. – 51 p.
3. William H. Liberal Education / H. N. William // Educating for a Complex World: Integrative Learning and Interdisciplinary Studies. – 2003. – Vol. 96, № 4. – P. 6–11.
4. Зиновкіна М. Креативна технологія освіти / М. Зиновкіна. – 2009. – № 3. – С. 101–105.
5. Ельбрехт О. М. Підготовка менеджерів в Україні в контексті сучасних світових тенденцій розвитку освіти / Ольга Михайлівна Ельбрехт // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2009. – Вип. XLVII. – 358 с. – С. 152–157.
6. Джемалі В. О. Психологія вирішення конфліктів : навч. посіб. / В. О. Джемалі. – Харків–Київ : Р.І.Ф., 2006. – 320 с.
7. Культурологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – М. : Фенікс, 1995. – 576 с.
8. Любарська О. М. Інтеграційні процеси в освіті [Електронний ресурс] / О. М. Любарська. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/zbirniku/13/5.pdf>. – Назва з екрана.

9. Рибалко Л. Ідея Яна Амоса Коменського в контексті інтеграції змісту природничо-наукової освіти [Електронний ресурс] / Л. Рибалко. – Режим доступу: http://library.udpu.org.ua/library/files/zbirnuk_nayk_praz/2012/2012_3_37.pdf. – Назва з екрана.
10. Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю : монографія / Г. В. Онкович, М. І. Бойченко, Н. М. Дем'яненко та ін. ; за заг. ред. Г. В. Онкович. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 336 с.
11. Зверев И. А. Межпредметные связи в современной школе : монография / И. А. Зверев, В. Н. Максимова. – М. : Педагогика, 1981. – 159 с.
12. Сорокина Т. М. Развитие профессиональной компетенции будущих учителей начальной школы / Т. М. Сорокина, Н. Новгород. – М., 2002.
13. Bridges D. Transferable skills: A philosophical perspective / D. Bridges // Studies in Higher Education. – 1993. – № 18. – P. 43–51.
14. Huber M. Integrative Learning: Mapping the Terrain / M. T. Huber, P. Hutchings. – Washington, DC : Association of American Colleges and Universities, 2004. – 32 p.